

Hvordan drev urkirken misjon?

AV ERNST BAASLAND

Man har i den senere tid igjen begynt å interessere seg for hvordan urkirken mer konkret organiserte sitt misjonsarbeid. Én grunn til det er at misjonsoppgaven idag synes større enn noen gang. De nye evangeliseringsbevegelser, moderne kirkeveksttenkning osv. vil i dette arbeidet bevisst bygge videre på de bibelske forbilder. Ofte ut fra den forestilling at urkirken er mer forbilledlig og lærerik enn andre epoker i kirkehistorien, men også fordi urkirkens misjonspraksis er den umiddelbare refleks av misjonsoppdraget, slik vi finner det i NT. Dette siste synspunkt er viktig også for den nytestamentlige forskning som forøvrig igjen har latt disse spørsmål komme i fokus. Lenge nøyde man seg med å henvise til standardmonografiene om dette emne som ble utgitt ved århundreskiftet (fremfor andre til A. Harnacks «Mission und Ausbreitung des Christentums»¹). Ellers konsentrerte man seg om å beskrive selve misjonsteologien og overgangen fra jødemisjon til hedningmisjon.² Men i de seneste år har man begynt å innse at mange av de nye resultater innenfor bibelvitenskapen i de siste tiår, krever en revisjon av standardbøkene om dette emne. Dessuten har sosiologiske problemstillinger igjen begynt å fange forskernes interesse, og da blir urkirkens misjonspraksis et viktig forskningsfelt.³ For misjonsarbeidet vil til alle tider være bestemt av den sosiale kontekst, av misjonærenes (senderkirkens) ytre betingelse og av mottagernes økonomiske, sosiale og religiøse situasjon.

Vi vil i denne artikkelen skissere hovedlinjene i urkirkens misjonspraksis, slik de ser ut fra historikerens synsvinkel. Men vi vil konsentrere oss om de spørsmål som har mest aktuell kirkelig relevans: spørsmålene om hvordan urmenigheten organiserte sitt misjonsarbeid og om hvordan de gikk frem når de formidlet evangeliet. Men før vi ser på formidlerne, må vi rette blikket mot mottagersiden.

I. Den historiske kontekst og misjonens ytre fremgang

a. Utbredelse

Mange har den forestilling at evangeliet spredte seg som ild i tørt gress i den første misjonstid. Allerede i Kol 1,6 heter det: «For i hele verden bærer evangeliet frukt og utbrer seg . . .», og lignende sies også hos kirkefedrene (1 Klem 6,6f; Ign Ef 3,2). Det kan se ut som om evangeliet i løpet av de første 90 år nådde lenger ut enn det faktisk gjør idag. Men er dette helt riktig? Hvor mange ble egentlig omvendt i løpet av det første århundre? Det er selvsagt umulig å gi noe eksakt svar på det. For noen kirkestatistikk fra det 1. århundre fins ikke. Problemet med befolkningsstatistikk i antikken er i det hele ett av de mest kompliserte en historiker beskjeftiger seg med. Men for å få et perspektiv på stoffet, vil vi legge noen usikre data på bordet.

I Imperium Romanum bodde det antagelig 50–60 millioner mennesker på Paulus' tid. Det er Ordets skjebne blant disse 50–60 millioner vi skal studere, selv om vi idag vet at misjonen allerede i det 1. århundre beveget seg lenger syd og øst enn det romerske imperiet. Vi skal merke oss at *jødene* på denne tiden ikke var noen ubetydelig minoritet. Riktignok bodde bare ca. 2 millioner i Palestina. Men i diasporaen bor hele 4½ millioner jøder.⁴ Når det 1. århundre gikk mot slutten hadde kristne ikke nådd tilnærmedesvis et slik antall. Tallet er iallfall ikke høyere enn 2 millioner. (Da Konstantin gjorde kristendommen til statsreligion i 325, var neppe mer enn 10% av befolkningen kristne).

Kristendommen var i det første århundre først og fremst et byfenomen, og vi finner da også kristendommens hovedsentra i de tettest befolkede områder i Romerriket. De fem store misjonsområder var: Palestinaområdet, trekanten Syria – Kypros – Kilikia, det øvrige «Lilleasia» (særlig provinsene Asia, Pisidia, Bythina), Makedonia/Akaia og Rom/Syd-Italia, altså stort sett de paulinske misjonsområder. Det som slår en er at *breddevirkningen* er utrolig stor. Selvsagt er ord som Kol 1,6.23; 1 Tess 1,8; 1 Klem 5,6; Ign Ef 3,2 ikke helt bokstavelige å forstå. Men allerede i NT er over 50 byer/menigheter nevnt, og senere kristne og andre antikke kilder, viser med all tydelighet kristendommens store spredning.⁵ Derimot er størrelsen på menigheten sterkt varierende, fra en liten krets til flere tusen. I de større byer hadde man flere husmenigheter (jfr. Rom 16), og hver av disse besto av flere «husstander» (som i antall normalt varierte fra 20 til 100).

b) Lå alt til rette for den kristne misjon?

Uttrykket «tidens fylde» blir ofte misforstått. Det er først og fremst et teologisk begrep som betegner den tid da Gud bestemte at hans frelsesplan skulle virkeliggjøres i Jesus Kristus (jfr. Mark 1,15). Vi må altså ikke forstå uttrykket slik at forholdene på Jesu tid lå spesielt godt til rette for frelsesbudskapet. Man henviser i så fall gjerne til at datidens menneskers religiøse lengsel, det moralske forfall, det ene språk, en felleskultur, utbygde kommunikasjoner o.s.v., gjorde forholdene spesielt gunstige for urkirkens misjon. Men det ville være så langt fra sannheten at det må betegnes som galt. La meg bare peke på noe av det som vanskeliggjorde det tidligste misjonsarbeidet.

1. Vi har en rekke ekspanderende religiøse retninger som synes å tilby mennesker mye av det samme og også mye mer enn det de kristne gjorde. Således kunne *jødedommen* med basis i 4½ millioner diasporajøder driver en proselyttvirksomhet som savner sidestykke i jødedommens historie. I tillegg nøt jødene tidvis (under Tiberius og Claudius, bortsett fra årene 49–52) godt av en rekke privilegier. Denne selvbevisste, ekspanderende jødedom, gjorde den selvsagt meget avvisende overfor den nye Nazaréersekten.

Samtidig er en rekke *filosofiskoler* på fremmarsj. Særlig stoikere, kynikere og epikureere var aktive og oppsøkende. De satte moralproblemer i fokus og breddevirkningen skyldes nok nettopp dette at de tok opp de vanlige livsproblemene i sin undervisning. Men for vanlige folk var *den religiøse* kult og *de nye religiøse* retninger mest attraktive. Mysteriereligioner, særlig Dionysios- og Eleusus-kult, sto meget sterkt. Opprinnelige nasjonale guder fikk en internasjonal spredning, (fra Syria Dea Syria/Adonis, fra Iran Mithras, fra Lilleasia Kybele/Attis og ikke minst viktig: fra Egypt Isis/Serapis). Lengre tradisjoner hadde dyrkelsen av Artemis, Appolos, Tyche, Afrodite o.s.v. Denne kult kunne prege hele bysamfunn (cfr. Efesus med sin Artemis-kult og Korint med sine 1 000 «prestinner» omkring Afrodite-tempelet). Men den aller viktigste hindring for den kristne misjon ble den religiøse renessanse som Augustus innledet, da han ga nytt liv (og enorme pengeressurser) til dyrkelsen av de romerske guder, særlig Jupiter(-kulten). Dyrkelsen av Jupiter, og dyrkelsen av keiserens genius ble den største utfordringen for de kristne fordi denne kult ble et tegn på lojalitet overfor keiseren. De kristne kunne ikke godta denne kult og heller ikke skille mellom religio og

ritus. De kristne hadde blitt godtatt dersom de hadde akseptert den ytre kulten (ritus) og holdt sin personlige tro (religio) for seg selv. Men nettopp dette kunne ikke de kristne, og derfor kom det til konfrontasjon og senere til forfølgelser. For det var lett å se hvem som var kristne. De skilte seg ut ved at de ikke deltok i templene, teatrene, sirkus, gladiator kamper, idrett. Likeledes gjennom sin holdning til hor, utskielser, offerkjøtt, blodmat o.s.v. Stigmatisering og mistenkeliggjøring ble resultatet.

I denne situasjon er det ikke lett å drive misjon. Det skulle gode grunner (for ikke å si Den hellige Ånds arbeid) til for å i det hele tatt å nærme seg menighetene.

II. Organiseringen av misjonsarbeidet

Urkirken hadde ingen misjonsgeneral. Noen samlet, formalisert strategi fins ikke. Likevel er det et klart mønster i dette arbeidet, selv om det er fleksibelt og veksler fra tid til tid.

Vi skal i det følgende forsøke å gi en skisse av den misjonsvirksomhet som fant sted i tidsrommet ca. år 30 til ca. år 90. Av de to generasjoner kristne vet vi utvilsomt mest om den første. Det er derfor her vi må ta vårt utgangspunkt, før vi trekker linjene videre til den andre generasjon (og noen ganger videre inn i det andre århundre). «Generasjonsskiftet» etter ca. år 65 betydde også en viss forandring i urkirkens misjonspraksis, men dette gjaldt først og fremst de paulinske menigheter. Siden Paulus er en nøkkelperson i denne sammenheng, må vi imidlertid først si noe om Paulus' rolle i den første kristne misjon.

a) Paulus, en blant mange misjonærer

De nytestamentlige kilder forteller så å si utelukkende om Paulus' misjonsvirksomhet (jfr. Ap.gj. 13-28 og de paulinske brev). Derfor kan man lett overbetone Paulus' rolle i den tidlige kirkes misjon og vi vil her poengtere at Paulus bare var én av de mange hedningmisjonærer, selv om han var en ener. Det var mange misjonærer før ham og mange ved siden av ham, som må ha hatt en stor virkning. Det er nok å peke på at Damaskus hadde en kristen menighet før Paulus ble døpt der. I Rom var en kristen menighet grunnlagt lenge før Paulus skrev til den. Timoteus fra Derbe var kristen før Paulus kom dit på den såkalte 2. misjonsreise (Ap.gj. 16,1ff) og Apollos hadde møtt

troen på Messias i Alexandria før han møtte Paulus' medarbeidere i Efesus (Ap.gj. 19,1ff). Egypt, Syria, Lille-Asia, Italia var altså nådd med evangeliet uavhengig av Paulus. I tillegg kom den omfattende misjonen i Palestina, og trolig også syd og øst for Palestina, som apostlene og andre, f.eks. Filip (Ap.gj. 8) sto for.

Også Paulus' egne brev viser at Paulus så sitt misjonsarbeid som et *supplement* til den øvrige misjonsaktivitet: «jeg satte min ære i å forkynne evangeliet, ikke der hvor Kristus allerede var nevnt, forat jeg ikke skulle bygge på fremmed grunnvoll (Rom 15,20; lignende også 2 Kor 10,16). Derfor drar han primært til områder hvor evangeliet ikke er kjent gjennom andre misjonærer. Men det betydde ikke at han ble en utkantmisjonær. Muligens startet han slik. Oppholdet i Arabia (Gal 1,17) var trolig også i misjonens tjeneste. Men siden kom han aldri tilbake til «den fruktbare halvmåne», området Jerusalem (Alexandria) – Babylon, som vel var jødernes egentlige verden. Her var trolig andre misjonærer virksomme. Paulus ble i første omgang en *hjemlandsmisjonær*, idet han virket mest i området Syria/Kilikia (Gal 1,21; Ap.gj. 9,30; 13,1ff). Det kan se ut som om Paulus deretter hadde tenkt seg til de nordlige deler av «Lille-Asia», noe som hadde vært meget naturlig. Men ifølge Ap.gj. 16,6ff ble Paulus «hindret av Den hellige Ånd» og dro derfor til Makedonia/Akaiia-området istedet. Misjonen i de nordligere deler av «Lille-Asia» (Bitynia, Pontos, Kappadokia) sto andre for. Bare slik kan man forklare Paulus' ord i Romerbrevet om at området fra Jerusalem til Illyria (omtrent dagens Albania) er «fylt». Det er ikke lenger «rom i disse land» (Rom 15,19,23)⁶. Hvis Paulus også regner med Kreta, Egypt og Kyrene osv. som kommunikasjonsmessig hører til dette området, er det enda tydeligere at Paulus ser på sin misjon som et *supplement*.

Det bekreftes også av andre iakttagelser. Det er klart at Paulus var vesentlig (stor) *bymisjonær*. Videre konsentrerte han seg oftest om områder med en stor jødisk minoritet. Derfor ble det et vanlig mønster at han først oppsøkte synagogene. Det var for å frelse jøder, han drev hedningmisjon, Rom 11,13f. Han var altså i vesentlig grad en *jødemisjonær*.⁷ Det er misvisende å kalle Paulus hedningenes apostel. Gal 2,7ff må ikke forstås slik at Paulus skulle ta seg av hedningene, mens Peter skulle gå til jødene. En slik geografisk og etnisk inndeling er uforenlig med det vi vet om både Paulus og Peter. Meningen i Gal 2,7ff (jfr. Rom 15,15f) er vel at Paulus på en spesiell måte var kalt og utrustet til å være apostel for de som ikke følte seg for-

pliktet til å holde hele loven (inklusive omskjærelses påbudet). Paulus var *folkeslagenes* apostel⁸, og derfor også for det utvalgte folk, jødene. Paulus var heller ikke den eneste som var sendt til folkeslagene. Mange av de første apostler og Barnabas, Apollos, Prisca, Akvila, Andronius, Junias osv., hadde den samme oppgaven. Vi skal senere se nærmere på hvordan de supplerte Paulus. Her skal vi bare peke på at Paulus så sin misjonsinnsats i sammenheng med andres. Programmatisk heter det i 1 Kor 3,10: «Jeg har lagt grunnvolden . . . , andre bygger videre på den» (Jfr. også 1 Kor 1,14; 3,6; 16,10; 2 Kor 8,23 osv.).

Paulus rolle i den tidlige kirkes misjon blir imidlertid klarere når vi ser hans arbeid i sammenheng med de forskjellige former for misjon som vi finner i urkirken.

b) De 4 typer misjonsarbeid

Vi har lett for å lese Acta som en vanlig misjonshistorie og se Paulus som selve mønsteret på en urkristen misjonær. Ingen av delene stemmer helt. Snarere begynner vi i den nytestamentlige forskning å se konturene av forskjellige måter å organisere misjonsarbeidet på. Jeg mener det fins 4 hovedtyper som vi må holde ut fra hverandre, selv om de går over i hverandre, og selv om vi nettopp hos Paulus finner elementer av alle fire.

1. Utsendelsesmisjon. Sentrums-misjon

Denne type misjon er relativt klart beskrevet i Acta 13,1-3; 14,26-28; 15,36 (ff). Vi kan klippe ut disse versene og vi får en sammenhengende fortelling og et klart mønster:

13,1-3. I menigheten i Antiokia var det noen profeter og lærere: Barnabas og Simeon med tilnavnet Niger, Lukius fra Kyréne, Manaen, pleiebror til fyrst Herodes, og dessuten Saulus. En gang de holdt gudstjeneste og fastet, sa Den Hellige Ånd:

«Ta ut Barnabas og Saulus for meg, så de kan gå til den oppgave jeg har kalt dem til». Etter faste og bønn la de sine hender på dem og lot dem reise. Da de nå var blitt sendt ut av Den Hellige Ånd, drog de til

14,26-28. Derfra seilte de tilbake til Antiokia, hvor de en gang var blitt overgitt til Guds nåde for å fullføre den oppgave som nå var avsluttet. Da de var tilbake her, samlet de menigheten og fortalte

hva Gud hadde brukt dem til, og at han hadde åpnet troens dør for hedningene. Her ble de en lang tid sammen med disiplene.

15,36. Da det var gått en tid, sa Paulus til Barnabas: «La oss dra tilbake og besøke brødrene i alle de byene hvor vi har forkynt Herrens ord, for å se hvordan det går dem.»

Vi merker oss at det er ett uttrykk som går igjen i disse tekstene:

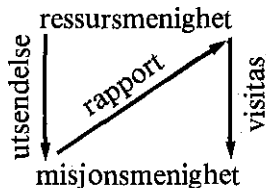
13,2: kalt til oppgaven (*eis to ergon*)

14,26: avsluttet oppgaven (*eis to ergon*)

15,38 gå sammen med i arbeidet (*eis to ergon*)

Det greske ordet *ergon* betyr her, og ofte ellers, misjonsgjerningen. Det er ikke bestemte personers gjerning, men Guds/Åndens gjerning som mennesker går inn i og som virker omvendelse hos tilhørerne.

Men i denne sammenheng er det riktigere å se på mønsteret i misjonsarbeidet. Vi kan skjematisere det slik.

Her er senteret Antiokia, det sted hvor de troende først ble kalt kristne (11,6). Det er historisk sannsynlig at Barnabas og Paulus var de første som ble sendt ut herfra. Etter «bruddet» med Barnabas (Ap.gj. 15,37ff), blir Barnabas og Markus de offisielle utsendinger, og det kan se ut som de foretok den egentlige inspeksjonsreise. De drar til Kypros og trolig videre den samme ruten som Paulus og Barnabas. Paulus og Silas derimot velger en annen reiserute. De blir vandremissionsnære og Paulus drar i første omgang igjen til sitt hjemsted, Kilikia. Barnabas synes derimot ikke å ha blitt vandremissionsnær. Mye tyder på at Barnabas i lang tid var en sentral kraft i misjonsvirksomheten som gikk ut fra Antiokia (jfr. Gal 2,13 som trolig gir en antydning om Barnabas spesielle posisjon).

Vi har lenge visst at Antiokia var et sentrum for den kristne hedningemisjon. Men spørsmålet er om ikke denne utsendelsesmisjon er eldre, og all sannsynlighet taler for at allerede Jerusalem organiserte denne type misjon. Ifølge Ap.gj. er det en nær kontakt mellom Jerusalem og Antiokia menighetene (opplysninger nyere forskning rik-

tignok har satt spørsmålsteget ved). Men det fins likevel indisier som tyder på at Jerusalem hadde en «utsendelsesmisjon». Apostlene går/sendes ut fra Jerusalem. Vi ser også at Barnabas (11,27) og Agabus (11,27) drår til Antiokia som utsendinger til den nye menigheten der. På et meget omdiskutert sted i Galaterbrevet (2,12) hører vi på samme måten at «noen fra Jakob» kom til Antiokia (om det var visitasjonsreise eller misjonsreise, sies ikke. Jeg tror det siste). Omvendt vet vi at Antiokias menighet må legge frem sine problemer med omkjærelsen for Jerusalem-menigheten, og Paulus er den drivende kraft ved *kollekten* til Jerusalem, som skal markere at misjonen fra Jerusalem har båret frukt.

Denne sentrumsmisjon finner vi også senere. Rom etablerer seg som et slikt sentrum i vestkirken, og begynnelsen til Roms primatkrav ligger nettopp i den rollen den fikk som misjonssentrum. Dette skjer samtidig med at Roms betydning som administrasjonssentrum bare økte og med at Jerusalems betydning om religiøst sentrum ble redusert (etter år 130 ble den gjort til Aelia Capitolina, altså en rent «hedensk», hellenistisk by). Noe senere blir Edessa utgangspunkt for misjonen østover, inn på parternes område, mot India og Kina.

Denne utsendelsesmisjon har altså en stor utbredelse, og spørsmålet er om den ikke må ses i sammenheng med Jesu egen utsendelse av sine disipler (Mark 6,7–13; Matt 10,5ff; Luk 9,1ff; 10,2ff; 22,35ff). Disiplene måtte rapportere det som var hendt, da de kom hjem fra den første Israelmisjon. Men likheten finner vi mer i utsendelsens ytre form. Innholdet i utsendelsestalentene ble først og fremst fulgt opp av de såkalte vandremisjonærer.

2. Vandremisjon⁹

Det var mange omreisende forkynnere og lærere i det 1. århundre. Særlig kynikere, stoikere og epikurere vandret rundt fra sted til sted. Det gjorde som kjent også Jesus, og han sendte selv de tolv og de 70, ut for å forkynne to og to, i alle Israels byer. Apostlene fortsetter denne praksis etter Jesu oppstandelse. Det ser vi av notiser som f.eks. Ap.gj. 9,32: Peter dro omkring overalt (jfr. 8,14; 10,1; Gal 2,11f; 1 Kor 1,12) og 1 Kor 9,4ff: Apostlene og Herrens brødre dro rundt fra sted til sted med sine *hustruer* (kvinner var altså med). Paulus stiller seg i 1 Kor 9 på linje med Jesu apostler og brødre, og det betyr vel at Paulus (iallfall tidvis) oppfattet seg selv som en

vandremisjonær. Muligens reiste han til Arabia som en sådan og til Spania reiser han helt sikkert som vandremisjonær. Også ellers møter vi i NT en rekke enkeltpersoner som må ha vært slike vandremisjonærer: Filip, evangelisten som vi finner i Samaria (8,5ff) og i Caesarea (21,8) – muligens også den nevnte Agabus. Apollos fra Alexandria som opptrer i Korint, Efesus og andre steder, må også regnes til denne gruppe (Ap.gj. 18,24ff; 19,9ff; 1 Kor 1,12; 16,12 osv.). Likeledes Andronikus og Junias (Rom 16,7), som kalles apostler, og nettopp apostel og/eller profet var den betegnelsen på disse i den første kristne tid (jfr. Did 13,1ff).

Disse dro fra sted til sted, ofte til byer, men like gjerne på landet. Ja, nettopp kristianiseringen av småsteder og mer øde landskap skyldes disse vandremisjonærer. De forkynte evangeliet så lenge det var åpenhet for det, men når evangeliet ble avvist, demonstrerte de dette gjennom en (profetisk) symbolhandling (tørke støvet av føtterne: Matt 10,14; Luk 10,10 og Ap.gj. 13,51; 18,6; 19,9). Også ellers var Jesu utsendelsestale en rettesnor. Således levde de meget enkelt. De hadde med seg bare det som var nødvendig for selve reisen. De hadde forlatt alt og praktiserte det andre oppfattet som et fattigdomsideal: De måtte ikke profitere på sin forkynnervirksomhet. Til gjengjeld hadde de krav på gjestfrihet og underhold i de menigheter (og hos de enkeltpersoner) som mottok dem. (jfr: Ap.gj. 16,15; 18,3ff; 21,8; Rom 15,28f; 16,1; Fil 2,29; Flm 22; 3 Joh 6ff.) Ordet om at «en arbeider er sin lønn verd» blir primært brukt i denne sammenheng (Matt 10,10; Luk 10,7; Did 13,2; jfr. 1 Tim 5,18; 1 Kor 9,4–14; Gal 6,6 osv.)¹⁰ Samtidig skulle de utstyres for reiser videre. Det er én av grunnene til at Paulus kom til Spania via Rom. Paulus vil at Romermenigheten skal «utstyre ham for reisen» (verbet *propempein* i Rom 15,24 brukes slik også i 1 Kor 16,6; Tit 3,13; 3 Joh 6).¹¹

Hvor viktig denne siden av vandremisjonærenes virksomhet var, får vi et bilde av i Did 11,3ff som utdyper «evangeliets forskrift». Her heter det:

Enhver apostel som kommer til dere, skal mottas som Herren. Men han skal ikke bli mer enn én eller, om det er nødvendig, to dager. Dersom han blir i tre, er han en falsk profet.

Når apostelen drar videre, skal han ikke ta med seg noe annet enn niste til dit han skal overnatte. Hvis han ber om penger, er han en falsk profet.

Utvilsomt var det også «falske profeter» blant vandremisjonærene. Noen av disse skapte splid i de paulinske menigheter, (f.eks. i Kolosae; Rom; Korint), selv om det i Galatia, Korint (jfr. 1 Kor), Tessaloniki, nok «bare» dreide seg om vandremisjonærer som ikke hadde de samme aksentueringer som Paulus.

Gruppen av vandremisjonærer blir etter hvert av mindre betydning. Trolig fordi menighetene fikk en fastere lokal struktur og fordi vandremisjonærene kom i vanry gjennom falske profeter og muligens også gjennom montanismen (etter år 160). Men så sent som på Origenes tid, er vandremisjonærer et kjent fenomen¹², og noen av vandremisjonærenes trekk finner vi igjen i den senere munkebevegelse (på 300-tallet).

3. Medhjelpermisjon

Vi har sett at Paulus på «den 1. misjonsreise» representerte Antiokia (sentrums-misjon) og at han samtidig minner om vandremisjonærene. Det spesifikke ved Paulus er at han på de senere misjonsreiser organiserer misjonen på en ny måte, gjennom den såkalte *medhjelpermisjon*¹³. Paulus' mange medarbeidere listes vanligvis opp i avslutningen av brevene. I Corpus Paulinum nevnes 50 medarbeidere ved navn (Ap.gj. nevner 8 i tillegg) og i virkeligheten har nok listen vært større. De gis forskjellige titler, men de vanligste er (med) tjener, stridsmann, arbeider eller helst medarbeidere (*synergoi*, tittelen brukes 12 ganger hos Paulus og bare av ham). Det er viktig å forklare hvilken rolle medarbeiderne har og hvorfor Paulus alltid hadde med seg slike på sine reiser. Dette kan neppe gis en psykologisk-personlig forklaring (Paulus hadde personlig behov for slike). Medarbeiderne kan heller ikke oppfattes som en slags sersjanter for den store misjonsgeneral, Paulus. Man kommer noe nærmere saken når en ser den pedagogiske hensikt som ligger bak. De opplæres og lærer opp andre i misjonsarbeidet sammen med Paulus. Men vi må lære å se Paulus' medarbeidere mer som likeverdige med Paulus. De er medarbeidere (*synergoi*). Ordet *ergon* betyr her *misjonsoppdrag*. Dette er ikke Paulus' misjonsoppdrag. «Vi er Guds medarbeidere», sier Paulus i 1 Kor 3,9 og i det ligger det at *Guds* misjonsoppdrag er noe Paulus og hans medarbeidere har del i.

Paulus' medarbeidere er imidlertid ingen ensartet gruppe. Man må skjelne mellom flere typer medarbeidere: a) De mest kjente er selvsagt den engere krets som ofte følger Paulus. De er medavsende-

re til brevene, og de får spesielle oppdrag med å løse konflikter i menigheter (noe de undertiden klarer bedre enn Paulus). Timoteus (jfr. 1 Tess 3,6 osv.), Titus (jfr. 2 Kor 8,16ff osv.), Silvanus, Sostenes m.fl. tilhørte denne gruppe. b) En annen gruppe sto i et relativt fritt forhold til Paulus. De var de vandremisjonærer som virket i de paulinske menigheter, som f.eks. Apollos, Prisca og Akvila osv. c) Nær knyttet til Paulus var derimot de omlands- og hjemstedsmisjonærer som ble sendt ut fra de paulinske hovedmenigheter. En viktig representant for denne gruppe var *Epafras*, som synes å være «Lykosdalens apostel». Kolossae (Epafras hjemsted), Laodicea og Hierapolis ble kjent med evangeliet gjennom Epafras (jfr. Kol 1,7; 4,12ff; Flm 22). d) Endelig kommer den gruppe medarbeidere som var valgt ut fra de paulinske menigheter selv, som deres offisielle utsendinger. De har et forkynneroppdrag (jfr. Fil 2,30; 1,14ff; osv.). De løser konflikter i menighetene (jfr. Fil 4,3), men oftest møter vi dem som utsendinger til Paulus selv. En slik representant var *Epafras* fra Filippi. Han opptre på menighetens vegne (*hyper human*, Fil 2,30) for å overbringe (penge)hjelp til Paulus. På den måten viste menigheten at den kunne stå på egne ben. En menighet måtte altså kunne yte hjelp til andre og sende ut egne misjonærer. Hvis ikke var det ifølge Paulus en mangel (*hysteréma*, 2 Kor 11,9; 1 Kor 16,7; Fil 2,30) ved menigheten. De to sistnevnte grupper av misjonærer var neppe livslange misjonærer. Det ser heller ut til at menighetene sendte ut forskjellige personer for et kortere tidsrom.

Denne medhjelpermisjon synes å være spesiell for de paulinske menigheter. Den var en slags «sentrumsmisjon», bare ikke knyttet til et sted (Jerusalem, Antiokia etc), men til en person, Paulus. Det ser ut til at Paulus begynner denne selvstendige misjon etter møtet i Jerusalem år 48–49 (Gal 2,9ff; Ap.gj. 15,1ff). Paulus kan nok også etter den tid opptre som vandremisjonær, men han er først og fremst *organisator*¹⁴. Det typiske for ham er ikke reisevirksomheten (misjonsreisene), men heller det at fra nå av velger han seg ut én (eventuelt to) by(er) i hver romersk provins, og derfra organiserer han medhjelpermisjonen. I provinsen Asia er Efesus base, og Paulus er her i nesten tre år (Ap.gj. 19,8ff; 1 Kor 16,8.19; 2 Kor 1,8). I Makedonia er Filippi og Tessaloniki sentra, og i Akaia arbeider Paulus ut fra Korint, og her er han i ca. 2 år (Ap.gj. 18,1ff; 20,2f; Rom 16,23). I tillegg kommer det at Paulus fortsatte å organisere sin misjon fra Caesarea og Rom, hvor han under relativt frie forhold satt i fengsel.

Denne særegne paulinske misjon var dynamisk og resultatene er

imponerende. Likevel sto den utsatt til. Det at den var bygget opp omkring Paulus' person, var kilde til kritikk. Noen omreisende misjonærer mente at man heller måtte holde seg til «søylene» enn til Paulus (jfr. Gal 2,9 osv.). Det at Paulus organiserte menighetene ut fra noen hovedsentra, førte til at Paulus' fravær skapte problemer for noen menigheter som var inne i oppbygningstiden. Særlig der hvor det dukket opp «falske profeter» som sådde tvil om Paulus' lære og mistenkeliggjorde hans fravær fra menighetene (jfr. 2 Kor 1,23; 10,1ff; 1 Tess 2,17ff). Det var i slike situasjoner Paulus måtte bruke de lokale eller sine faste medarbeidere, og han sendte da med et anbefalingsbrev (jfr. Rom 16,1; 1 Kor 6,3; Ap.gj. 18,27; 2 Kor 3,1) eller et mer utførlig brev (de vi kjenner som Paulus' brev).

Dette forklarer at samtlige brev stammer fra den andre fase av Paulus virksomhet (etter år 49), hvor han opptrer som selvstendig organisator. Videre forklarer det hvorfor Paulus kommer med spåpass mange personlige opplysninger i brevene. Brevene er erstatning for hans personlige nærvær i de menighetene han grunnla. Bare Kolosser- og Romerbrevet er unntak. Men Kolosserbrevet er skrevet for å bekrefte og å utdype sin medarbeiders, Epafras, kirkegrunnleggende forkynnelse. Romerbrevet er skrevet til en menighet som synes å være preget av Paulus' medarbeidere (jfr. Rom 16,3-9). Disse har gjort hans forkynnelse kjent. Brevet er skrevet bl.a. for å utdype denne forkynnelse, avvise visse misforståelser (jfr. 3,8; 16,17-20) og samtidig å be menigheten utstyre ham for reisen til Spania (15,24ff).

De paulinske menigheter måtte tidlig vise sin selvstendighet ved å sende ut egne misjonærer og ved å finansiere Paulus' videre misjon. Brevene fungerer gjennomgående som takk og/eller formaning til disse menigheter. Men det er klart at det på lengre sikt måtte bygges opp en sterkere lokal organisasjon. Ap.gj. forteller at Paulus innsatte eldste i de nye menigheter (14,23; 20,17) og allerede i det første paulinske brev hører vi om menighetsledere (1 Tess 5,12, jfr. Fil 1,1; 1 Kor 12,28 osv.). Denne lokale organisasjon fikk selvsagt en ny basis etter Paulus' død. De lokale menigheter fikk nå større selvstendighet. Men menighetene synes å videreføre noen elementer i Paulus' medarbeidermisjon. Den forsvinner altså ikke helt med Paulus.

4. Misjon gjennom sekulære yrker

Var det en bestemt strategi bak Paulus' misjon, er det ingen strategi bak denne. Men den er likevel viktig. Vi vet at i det 2. århundre, da det ikke opptrådte store misjonærer (mens kristne var utsatt for

gjentatte forfølgelser), var dette kanskje den viktigste form for misjon. Vi kan følge de store handelsveiene i antikken (fra Lille-Asia og vestover, eller fra Alexandria og nordover), og vi kan samtidig se hvordan budskapet går videre nettopp langs disse handelsveier.¹⁵ Men denne misjon finner vi også i nytestamentlig tid. Ap.gj. 8,4; 11,19 osv. forteller om at menigheten spres på grunn av forfølgelser. Det er naturlig å anta at de kristne da slo seg ned på nye steder, og via sitt yrke misjonerte. Mye tyder på at Rom-menigheten er blitt til på denne måten. Men vi har sikrere indisier. Vi vet at Akvila og Paulus hadde samme yrke. De var teltmakere. Det var et nyttig yrke i denne sammenheng.¹⁶ Man trengte lite verktøy og arbeidsmarkedet var godt. Man kunne leie et lokale selv, eller ta jobb i en av de mange arbeidsstuene. Det står i 1 Tess 2,9: «Dere husker hvordan vi arbeidet og slet: Vi forkynte (ekéryxamén) Guds evangelium for dere, samtidig arbeidet (ergazomenoi, pres.ptc) vi dag og natt, for ikke å ligge noen til byrde». Pres.ptc. beskriver den tilstand under hvilket noe blir praktisert. Poenget er altså at Paulus arbeider og samtidig forkynner. *Arbeidsstuen* er hans prekestol (jfr. 1 Kor 4,12; 2 Kor 12,14; Ap.gj. 18,3 osv). I denne sammenheng er det interessant at ordet arbeid (*korpos* etc) brukes av Paulus påfallende ofte (18 ganger) i betydningen misjonsarbeid.¹⁷ Ordet betyr egentlig anstrenge (hånd)arbeid og betegner trolig det å drive misjon via sitt yrke (om personer bare Rom 16,6.12, ellers om Paulus' og menighetslemmers misjonsarbeid).

Paulus og Akvila var samtidig vandremisjonærer. Men oftest hadde misjonærer av denne type «sekulære» yrker. De fleste var handelsmenn, frigitte slaver og emigranter (med alle slags yrker). Bl.a. skapte forfølgelsene mange kristne emigranter. Trolig valgte mange reiserute og arbeidssted ut fra et misjonerende synspunkt, og emigrantene måtte ofte dra til steder hvor det ikke var kristne fra før. Denne type misjonærer kunne utvilsomt også innebære en fare for den tidlige kirke. Det er nok å tenke på skipsrederen Marcion som emigrerte til Rom, og gjennom sin spesielle lære ble en trussel for Romermenigheten, ja for hele kirken.

III. «Metoder», fremgangsmåte i misjonsarbeidet

Urkirken organiserte misjonsarbeidet ut fra en bevisst plan. Riktignok har vi påvist mange variasjoner og stor allsidighet. Men mønste-

ret er likevel tydelig nok. Det samme gjelder «metodene» i misjonsarbeidet. Fremgangsmåten i en by eller provins, var ofte bestemt av mer ytre omstendigheter. Forfølgelser, etniske og sosiale forhold, menighetenes egen økonomi osv. førte til en variert praksis. Men noen karakteristiske trekk kan vi lett få øye på.

a) Metoder som i liten grad blir brukt

Det ser ut til at de «metoder» som virket på tilhørerne, var de som innebar et mer personlig møte med bekjennende kristne. Derfor er det kanskje ikke tilfeldig at følgende metoder bare i liten grad ble brukt.

1. Bøker/litteratur

Vi kan ikke godt tenke oss misjon uten misjonerende litteratur, for ikke å si uten bibler. Men de første kristne måtte klare seg uten disse midler. For bibel og bibeldeler kostet en del, og man hadde ikke penger til å skrive av bibelen og distribuere den i stor stil. Bibeldeler ble primært brukt i intern sammenheng, i gudstjeneste og katekumenundervisning. Apologier og evangeliserende skrifter ble nok laget. (Muligens fungerte allerede Ap.gj. slik). Men det er lite trolig at disse skrifter ble lest. Tertullian, som selv skrev en apologi, sier resignert at «ingen tar notis av dem uten at han allerede er en kristen».¹⁸

2. Skolen

For oss er skoledrift en vesentlig faktor i misjonsarbeidet. I antikken var den et problem. Skolevesenet var godt utbygd, og slett ikke verdinøytralt. Religiøs kult og tradisjoner (lesning av Homer eller den jødiske torah) spilte en viktig rolle. Derfor var læreryrket tidvis blant de forbudte yrker i kristen sammenheng. Derimot la man aldri ned noe forbud mot skolegang. Men skolen var mer et problem enn en mulighet for urkirkens misjon. Tanken om egne kristne skoler var ennå ikke tenkt. Det som kom nærmest var katekumenundervisningen og de senere «akademier», bl.a. i Alexandria, Caesarea, som snarere var paralleller til de antikke filosofiskoler.

3. Massemøter

Vårt bilde av urkirkens misjon er i sterk grad preget av Apostelgjeringenes skildring av pinsedagens masseomvendelse, av Paulus' fri-modige tale i synagoger, på agora'er og i hovedgater. Men dette er noe atypisk i det 1. århundre. Synagogene ble snart stengt for jødekristne og agora'ene i de hellenistiske byer var en for farlig prekestol. Systematiske hus-til-hus aksjoner hører vi ikke om. Det var også utenkelig med misjonsforkynnelse i militæravdelinger og på tempelplassene.

4. Ytre kult

De fleste samtidige religioner misjonerte ved sin blotte eksistens.¹⁹ De hadde ruvende templer, et iøynefallende presteskap, adskillige prestinner, en imponerende kult. Intet av dette brukte urkirken i sin misjon. Dåpsriten var ikke egnet til å imponere noen. Misjonæren Paulus døpte bare få mennesker (jfr. 1 Kor 1,13ff). Den eneste virkelige kulthandling, nattverden, ble forbeholdt de troende. Templer ble naturligvis ikke bygd. Privathus var sted for den gudstjenestlige handling. Derfor hadde man heller ingen prester og prestinner av den type samtiden var fortrolig med.

b) «Metoder» som ga evangeliet gjennomslag

Spørsmålet om hvorfor evangeliet fikk gjennomslag i datidens samfunn, kan besvares på flere måter. I eldre litteratur la man vekt på at kristendommen kom det religiøse behov i møte.²⁰ Andre sammenligner med andre religioner for å vise at kristendommen spres på en annen måte enn disse og at nettopp dette hadde effekt. Andre igjen nøyer seg med å henvise til budskapet selv eller Den hellige Ånds kraft gjennom de første misjonærer. Alle synspunktene har sin berettigelse. Men her vil vi legge vekt på at de «metoder» som urkirken brukte ikke bare er tilpasset datidens religiøse situasjon, men er en følge av evangeliet selv.

1. Preken/vitnesbyrd²¹

Som allerede antydnet ble forkynnensens sted mer og mer gudstjenesten/husmenighetene. Likevel spilte forkynnelsen direkte og indi-

rette en viktig rolle i misjonsarbeidet. Vi skal her nevne noen trekk som viser det.

1 Kor 14,24f, Jk 2,2ff vitner om at utenforstående allerede i den første tid besøkte husmenighetssamlingene (i Korint holdt de til i den rike Gaius' store hus). Dette ble senere mer vanlig. Men fremfor alt ble ikke-troende trukket inn til *undervisning i kristne hjem*. F.eks. forteller Ap.gj. 28,20 at Paulus i Rom tok imot folk for å undervise dem. I Korint holdt Paulus til hos Titus Justus som bodde så å si vegg i vegg med synagogen (Ap.gj. 18). Paulus slapp ikke til i synagogen, men mange jøder kom istedet til ham for å få katekumen-undervisning. Denne katekumen-undervisning var selvsagt et helt nødvendig innslag i misjonsarbeidet (jfr. Hebr 6,2).

Den mer oppsøkende forkynnelse var heller ikke uvanlig. Men den foregikk i mindre miljøer, i mer avgrensede sammenhenger. Kanskje er det ikke så spesielt når Ap.gj. forteller at Paulus forkynte på bønnestedet utenfor Filippi (Ap.gj. 16,13ff) og på Tyrannusskolen i Efesus, hvor elevene i tiden mellom 11 og 16 kunne innlate seg på debatt med fremmede (Ap.gj. 19,9). En mer åpen forkynnelse for større masser virket etter hvert for provoserende. Man vitnet for enkelte personer og talte for mindre grupper ikke-troende.

2. Tegn/demonutdrivelser²²

Kirkefedrene vitner entydig om at under og demonutdrivelser virket sterkt på utenforstående (vi har belegg bl.a. hos Justin, Origines, Cyprian). Det er på denne bakgrunn heller ikke så merkelig at Ap.gj. forteller om hele 25 undre (et påfallende trekk som til nå har spilt liten rolle i forskningen). Vi ser også hvordan Paulus legger stor vekt på dette. Han kan således flere ganger minne sine menigheter om Åndens gjerninger hos dem (cfr. Gal 3,2.5; Rom 15,16ff; 1 Tess 1,5; 2 Kor 2,12, og Hebr 2,4). Undre og tegn viste at Guds rike ikke består bare i ord, men i kraft (1 Kor 4,20). Men disse ting virket også misjonerende, bl.a. fordi tegnene vakte oppmerksomhet og gjorde Jesu navn kjent. Mennesker fikk på denne måten konkret hjelp, og dette illustrerte godt budskapet om frelseren.

3. Gode gjerninger, vervende livsførsel²³

Vi har mange vitnesbyrd om at ikke-troende var imponert av de kristnes helt annerledes livsførsel. Således undrer skeptikeren Gale-

nos seg over at de kristne som har en så miserabel lære, kan føre et så godt liv.

Vi ser at dette er noe av et program for de kristne. De skal gjøre gode gjerninger, ikke for å få meritum, men for de utenforståendes skyld, forat de skal ære Gud (Mt 5,16; 1 Pet 2,12; 3,16; 4,4 osv.). Utenforstående kunne da også lett merke forandringen når et menneske ble kristen.

Det var særlig fire ting som gjorde inntrykk. Det var de kristnes *fiendekjærlighet*, deres *gjestfrihet* (*filoxenia*, Rom 12,13; Hebr 13,2; 1 Pet 4,9 osv.), deres *omsorg* for enker, farløse, syke, fanger, *fattige*, slaver, og deres *innbyrdes kjærlighet*. Disse sentrale formålinger i NT virket misjonerende ved at urkirken praktiserte dem.

I denne sammenheng er det viktig at datidens «hus» (husholdninger) ga spesielle muligheter for misjon gjennom en vervende livsførsel. I andre sammenhenger hadde kristne slaver og kristne kvinner begrensede muligheter. Men vi har mange vitnesbyrd om at de nettopp innenfor «huset» var strategiske misjonærer (jfr. 1 Pet 2,18–3,6 og 1 Kor 7).

4. Det kristne fellesskap

Det var ikke bare enkeltpersoners ord og handlinger som virket misjonerende. Som kirke, som kristent fellesskap hadde menighetene i seg selv en misjonerende virkning. De markerte bare ved sin eksistens at de representerte noe forskjellig både fra jødedom og hellenistiske religioner eller sammenslutninger (*collegia*). Riktignok kommer de kristne i offentlighetens lys først gjennom Romas brann år 64, og blir først senere kjent som *genus tertium*, «den tredje slekt». Men mer lokalt skapte de kristnes annerledeshet i forhold til hellenistiske religioner (ved «jødiske» trekk som streng monoteisme, strengt ethos osv.) og til jødedommen (ved troen på Kristus, egen kult osv) en viss nysgjerrighet. Når så fellesskapet de kristne seg imellom og deres gode etiske vandel i dagliglivet, imponerte, ga det grobunn for misjon. På denne måten var kirken i seg selv misjonerende.

5. Martyriet

Utenforstående la lite merke til kristne forkynnere og «prester». Den gruppen de kjente og den gruppen som gjorde kristendommen

kjent, var martyrene. Det er bakgrunnen for uttrykket «martyrenes blod er kirkens såkorn». De mange martyraktene forteller gripende om dette, og her går det også frem hva som gjorde inntrykk på ikke-troende. Det var de kristnes mot og tillitsholdning i møtet med døden, deres mangel på hat overfor bødlerne, deres omsorg for hverandre inntil dødens stund. Forfølgelsene førte til at de kristne ble spredt vidt omkring, i fengslene fant man en rik misjonsmark (jfr. allerede Flm 10; Ap.gj. 16,33) og rettsakene ga dem anledning til å forsvare sin tro (jfr. *apologeomai* i Ap.gj. 19,33; 25,8 osv.). Ap.gj. forteller at dette skjedde fra den aller første tid (apostlene, Stefanus, Paulus osv.). Paulus kan til overmål rose seg av sine lidelser (Rom 5,3).

+

Tilbakeblikk og forsøk på aktualisering

Vi har sett at urmenighetenes misjonspraksis er preget av stor *variasjon og allsidighet*. Men dette betydde ikke at man overlot misjonsarbeidet til tilfeldigheter. Vi ser en sammenheng og plan i de ovennevnte måter å organisere misjonsarbeidet på, og fremgangsmåten/«metodene» er i stor grad bestemt av budskapets egenart.

Fremgangsmåten/metodene vil i større grad enn organiseringen være bestemt av den ytre situasjon. Situasjonen vil bestemme *hvilke* av «metodene» som må prioriteres, men hovedkomponentene vil alltid være der. De er konsekvenser av evangeliet selv.

Vi lever i en tid som i mangt minner om urkirkens situasjon (moralsk forfall, moralske opprustningsbevegelser, nyreligiøse retninger, totalitære tendenser i politiske systemer av ulik farge, mistenkeliggjøring av kristne osv.). Men på tross av truende jerntepper og islamske bønnetepper, er det nok idag enklere å drive misjon enn det var den gang. Urmenighetenes misjonspraksis kan være et nødvendig korrektiv og en viktig inspirasjonskilde i dette arbeid.

NOTER

- * Artikkelen er en noe utvidet utgave av en forelesning som ble holdt ved et etterutdanningskurs for prester (arrangert av Det Teologiske Menighetsfakultet 9/6 1982).

1. B I/II, Leipzig 1923/24⁴ (1905). Dessuten R. Allen: *Missionary methods. St. Paul's or ours?* London 1968² (1912) og J. Warneck: *Paulus im Lichte der heutigen Heidenmission*, Berlin 1922⁴ (Allen og Warneck stod det konkrete misjonsarbeid nær). Av nyere litteratur kan vi bare nevne E. Mollands artikkel i dette tidsskrift: *Hadde oldkirken et misjonsprogram og bevisste misjonsmetoder*, NOTM 4, 1962, 193–209. Artikkelen er også gjengitt i det viktige samlebinderet H. Frohnes/U.W. Knorr (hg): *Kirchengeschichte als Missionsgeschichte I*, München 1974.
2. F.eks. F. Hahn: *Das Verständnis der Mission im Neuen Testament* (WMANT 13), Neuk. 1963, H. Kasting: *Die Anfänge der urchristlichen Mission* (BEv Th 55), München 1969, M. Hengel: *Die Ursprünge der christlichen Mission*, NTS 18, 1971/72, 15–38.
3. Jfr. H. Gültzow: *Soziale Gegebenheiten der altkirchlichen Mission*, i Frohnes/Knorr, op.cit., 189–226.
4. I tillegg kom de jøder som bor i Babylon-området. Deissmann hevdet at det romerske imperium hadde vel 150 byer med betydelige jødiske kolonier (Paulus. *Eine kultur- und religionsgeschichtliche Skizze*, Tübingen 1925).
5. Bare Harnack gir en systematisk oversikt, s. 1ff. 529–938. Men Harnack tar her ikke hensyn til at noen tidlig misjonshistorie ikke foreligger i NT. Heller ikke Ap.gj. er det. Det er derfor sannsynlig at misjonen spredte seg til noen flere byer enn de NT eksplisitt nevner. Og mye tyder på at misjonen nådde de fleste av de 150 jødiske kolonier i løpet av det første århundre. Jfr. også Molland, op.cit., 193ff.
6. Selv om Paulus her tenker ut fra provinser og selv om han bare har den strake handelsveien fra Jerusalem til Illyria i tanken, er ordene merkelige. Verdifulle synspunkter på denne tekst gir J. Knox: *Romans 15,14–33 and Paul's Conception of his Apostolic Mission*. JBL 83, 1964, 1–16. H.-W. Bartsch: . . . wenn ich ihnen diese Frucht versiegelt habe. Röm 15,28, ZNW 63, 1972, 95–107.
7. Mer utførlig er R. Lichtenhan: *Paulus als Judenmissionar*, Judaica 2, 1946, 56–70.
8. Jfr. drøftingen av ethné (= hedninger, folkeslag etc.) hos P. Dabelstein: *Die Beurteilung der «Heiden» bei Paulus*. (BBET 14) Frankfurt a. M. 1982, s. 21ff.
9. Den typen misjon er beskrevet av G. Theissen, bl.a. i *soziologie des Urchristentums*, München 1974. Han utdyper her den noe eldre tese om de såkalte «vandrekarismatikernes», som har en spesiell teologi og et egenartet ethos. Jeg er av flere grunner kritisk til denne tese. Men noen av dens berettigede momenter har jeg gitt plass for her. Jfr. også G. Kretschmar: *Das christliche Leben und die Mission in der frühen Kirche*, i Frohnes/Knorr, op.cit. 94ff.
10. Jfr. D. W. Riddle: *Early Christian Hospitality: A Factor in the Gospel Transmission*, JBL 57, 1938, 141–154 og E. Pratscher: *Der Verzicht des Paulus auf finanziellen Unterhalt durch seine Gemeinden: Ein Aspekt seiner Missionsweise*, NTS 25, 284–98.
11. Jfr. B. Holmberg: *Paul and Power* (CBNTS 11), Lund 1978, 89ff.
12. Det er *slike* misjonærer som omtales *Contra Celsum* 111,9: «Noen av dem har gjort det til sitt yrke å vandre ikke bare fra by til by, men også til landsbyer og gårder for å vinne nye troende for Gud. Og man skal ikke kunne si at de gjør det for å bli rike, for de får ofte ikke engang nok til sitt daglige brød.»

13. Jfr. E. E. Ellis: Paul and his co-workers, NTS 17, 1971, 437–452 og særlig W. H. Ollrogg: Paulus und seine Mitarbeiter, WMANT 50, 1979, som har gitt en utførlig fremstilling av «medarbeidermisjonen», et synspunkt jeg i hovedsak slutter meg til her.
14. Jfr. D. T. Rowlingson: The geographical orientation of Paul's missionary Interests. JBL 69, 1950, 341–44 og R. Allen, op.cit, 12ff.
15. Jfr. P. Beskow: Mission, Trade and Emigration in the Second Century, FS B. Sundkler, Lund 1969, 27–35 (= SEÅ 1970, 104–14) og W. H. C. Friend: A Note on the Influence of Immigrants on the Spread of Christianity in the West, FS Th. Klauser, Münster 1964, 125–29.
16. Hertel R. F. Hock: The workshop as a social Setting for Paul's Missionary Preaching, CBQ 41, 1979, 435–450. Mer utførlig i The Social Context of Paul's Ministry. Tentmaking and Apostelship, Phil. 1980.
17. Jfr. A. Harnack: *Kopos* im frühchristlichen Sprachgebrauch, ZNW 26, 1927, 1–10.
18. De test. an. 1.
19. Harnacks klassiske ord «Die Kirche missioniert durch ihre Existenz und ihre heiligen Besitztümer und Ordnungen, viel weniger durch berufsmässige Missionare» (Mission, s. 557), inneholder et sannhetsmoment, men egner seg bedre som karakteristikk av de fleste samtidige religioner.
20. Harnacks bok er her et godt eksempel (s. 73–266), men også A. D. Nock: Conversion. New York 1938, 187–211.
21. Utførlig beskrevet hos M. Green: Evangelism in the Early Church, Grand Rapids 1977, 194ff.
22. Bl.a. Harnack, op.cit, 87ff; 192ff.
23. Ibid, 127ff; 178ff.